

Wielen van goud?

Dorpsambachten en dienstverleners in een commerciële landbouwzone, een detailstudie van een achttiende-eeuwse wagenmaker in Doel¹

Wout VANDE SOMPELE

Abstract

The commercialization of the early modern countryside has been studied mostly from the perspective of the agrarian producers, who increased their income through product specialization or by income pooling with additional activities in the secondary or tertiary sector. Only recently European scholars more attention has been paid to the non-agrarian rural population, who did not possess large land properties and had to rely on their craftsmanship and the provisioning of goods and services as their primary source of income. Similar studies on the existence and social and economic strategies of the non-agrarian rural population on the Flemish countryside are still lacking. The aim of this paper is to contribute to our general understanding of the economics of village artisans, retailers and service providers by looking at a specific case-study. An micro-analysis of the account book of a cartwright in the 18th-century Doelpolder reveals his revenue, production regime, and customers and therefore provides insights in his social-economic activities and relationships.

INTRODUCTIE

Hoewel de niet-agrarische plattelandsbevolking – smeden, wagenmaker, metselaars, herbergiers, matrozen, enz. – op het Europese platteland sterk toenam in de loop van de vroegmoderne tijd en de negentiende eeuw, kregen landelijke ambachtslieden en dienstverleners tot nu toe veel minder aandacht dan hun stedelijke tegenhangers. Deze verwaarlozing werd in grote mate veroorzaakt door een dominante pessimistische trend in de historiografie. Aan de ene zijde beïnvloedde Franklin Mendels heel wat studies met zijn *Proto-Industrialisatie* these, waarin hij wees op het verarmende effect van de linnennijverheid op rurale huishoudens.² Aan de andere kant veronderstellen heel wat studies dat overleven de belangrijkste factor was in de besluitvorming van huishou-

¹ Deze paper biedt een eerste analyse van de boekhouding van wagenmaker Hubertus Van Reybroeck. Meer uitgebreide resultaten zijn te vinden in het finale proefschrift van het doctoraatsproject *Doel, dorp in de polder*. Mijn dank gaat uit naar Reinoud Vermoesen en Brecht Demasure om een eerste versie van deze paper door te nemen en me van nuttige feedback te voorzien.

² MENDELS, F., “Agriculture and peasant industry in eighteenth-century Flanders”, in WILLIAM N. P. en E. L. JONES (red.), *European peasants and their markets: Essays in agrarian economic history*, Princeton: Princeton University Press, 1975, 179-205.

dens op het platteland. Volgens deze historici was het opnemen van niet-agrarische activiteiten door risicomidende boeren een reactie op toenemende landfragmentatie en surplus extractie om het gezinsinkomen aan te vullen en veilig te stellen. De vraag voor deze producten en diensten op het platteland was echter nooit voldoende om dergelijke activiteiten te ontwikkelen tot onafhankelijke industrieën zoals dit wel gebeurde in de stad.³ Lijnrecht tegenover deze pessimistische visies staan historici die beïnvloed werden door Jan De Vries, die in zijn bekende *Industrious Revolution* these een toename opmerkte van vroegmoderne rurale huishoudens die zich richtten op niet-agrarische productie. Gedreven door een gespecialiseerde en commerciële landbouwomgeving gingen Friese rurale huishoudens hun tijd anders verdelen om meer producten voor de markt te produceren, om op hun beurt met de opbrengst andere consumptiegoederen op de markt te kopen en zo een hogere opbrengst per capita te bewerkstelligen.⁴ Deze tegengestelde visies op het ontstaan en de ontwikkeling van de niet-agrarische rurale populatie illustreren dat meer onderzoek noodzakelijk is.

In de tweede helft van de 20ste eeuw wezen verschillende auteurs op een toename in het totale aantal van de niet-agrarische bevolking op het Europese platteland.⁵ John Chartres besteedde specifiek aandacht aan wat hij de ‘agrarische dienstverlenende en verwerkende industrieën’ op het Engelse platteland noemde, waarbij hij tussen de zeventiende en 20ste eeuw een algemene uitbreiding van zowel het totale aantal als de gemiddelde omvang van de bedrijven opmerkte. Die groeifase kon worden opgedeeld in twee segmenten.⁶ Tijdens een eerste fase tussen 1750 en 1820 verhoogde zowel het totale aantal als de schaal van de bedrijven ten gevolge van een algemene bevolkingstoename en de ‘agrarische revolutie’. Tijdens die revolutie ondergingen Britse boerderijen een schaalvergroting, veralgemeenden pachtrelaties, nam de opbrengst van het land toe als gevolg van complexe vruchtwisseling en stikstofbindende gewas-

³ Deze pessimistische visie wordt neergeschreven in: LIS, C. en H. SOLY. *Poverty and capitalism in pre-industrial Europe*. Pre-industrial Europe, 1350-1850. Hassocks: Harvester, 1979; THOEN, E., “A ‘commercial survival economy’ in evolution: The Flemish countryside and the transition to capitalism (middle ages-19th century)”. In P. HOPPENBROUWERS en J. L. VAN ZANDEN (red.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (middle ages-19th century) in light of the Brenner debate*, CORN Publication Series 4, Turnhout: Brepols, 2001, 102-57; VANHAUTE, E., *Heiboeren: Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de-eeuwse Kempen*. Belgisch Centrum voor Landelijke geschiedenis 102. Brussel: VUB Press, 1992; GOUBERT, P., *La vie quotidienne des paysans français au XVIIIe siècle*, Paris: Hachette, 1982; Een meer optimistische visie op de levensstandaard van de Vlaamse plattelandsbevolking wordt gegeven in VANDENBROECKE, C., “Sociale en conjuncturele facetten van de linnennijverheid in Vlaanderen (late 14de – midden 19de eeuw)”, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 33, 1979, 117-174.

⁴ DE VRIES, J., *The industrious revolution: consumer behavior and the household economy, 1650 to the present*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

⁵ WRIGLEY, E.A., “Urban growth and agricultural change: England and the continent in the Early Modern period”, *The journal of interdisciplinary history*, 15/4, 1985, 683-728.

⁶ CHARTRES, J., “The agricultural servicing and processing industries”, *The agrarian history of England & Wales*, 6, 384-544.

sen zoals klaver, verdwenen gemeenschappelijke gronden en ontstond een grote groep landloze arbeiders.⁷ Traditionele ambachten en dienstverleners zoals transporteurs over land en water, smeden, herbergiers en wagenmakers verwierven het gezelschap van landmeters, bankiers, gespecialiseerde verpakkingsproducenten en ingenieurs. Hoewel deze fase de fundering vormde waarop de tweede trend werd gebouwd, bereikten de organisatie en productie van ambachten en dienstverleners nooit het niveau van volwaardige industrieën. De rurale vraag, uiteraard sterk variërend van regio tot regio, bereikte nergens een adequaat niveau en de productie in de werkplaatsen was nooit uitsluitend voor agrarische doeleinden bestemd. Pas tijdens een tweede fase na 1820, waarin een algemene rationalisatie van de organisatie en de ontwikkeling van betere technieken en gereedschappen plaatsvonden, was een verdere groei naar ‘moderne’ industrieën mogelijk.⁸

Hetzelfde algemene patroon werd ook op andere plaatsen waargenomen. Alain Belmont merkte een algemene toename op van het aantal landelijke ambachtslieden en dienstverleners in de Dauphiné-regio tussen de zestiende en negentiende eeuw, sterk gerelateerd aan de vooruitgang die de landbouw in deze periode maakte. Alleen de revolutionaire periode aan het einde van de achttiende eeuw vertraagde dit proces voor enkele decennia. Vanaf de jaren 1830 stuwden een hernieuwde stabiliteit binnen de politiek en een gunstig economisch klimaat de niet-agrarische plattelandsbevolking naar een nog hoger niveau.⁹ In tegenstelling tot de beschrijving die Chartres op macroniveau maakte voor het Engelse platteland, liet de meer gedetailleerde analyse van Belmont hem toe op te merken dat niet alle ambachten en dienstverleners een gelijkaardige groei doormaakten. Agrarische specialisatie, de ontwikkeling van het dorps huis en het doordringen van een stedelijk consumptiepatroon op het platteland stimuleerden in het bijzonder ambachten ten dienste van de landbouw of werkzaam in de bouw en detailhandelaars terwijl meer traditionele ambachten zoals kuipers stagneerden en soms zelfs helemaal verdwenen.¹⁰

Deze waarnemingen tonen aan dat niet alle ambachtslieden en dienstverleners op het platteland hetzelfde universele patroon van een graduele groei doormaakten tussen de zeventiende en negentiende eeuw. Hun individuele ontwikkeling lijkt zeer nauw verband te houden met (de ontwikkelingen van) het landbouwsysteem dat hen omringde.

⁷ MINGAY, G.E., *Agricultural revolution: changes in agriculture, 1650-1880*, A & C Black Publishers, 1977.

⁸ CHARTRES, “The agricultural servicing”, 396.

⁹ BELMONT A. en E. LE ROY LADURIE, *Des ateliers au village: les artisans ruraux en Dauphiné sous l'Ancien Régime*: Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble, 1998.

¹⁰ *Idem*, 176.

Voor Vlaanderen roept dit enkele interessante vragen op. Net zoals de meeste andere delen van de Lage Landen was Vlaanderen een lappendeken van verschillende agrarische systemen of, zoals Erik Thoen dit benoemde, sociale agrosystemen. Daarbij gingen reeds meerdere historici dieper in op de verschillende niveaus van commercialisering op het platteland, waarbij de agrarische activiteiten van grootgrondbezitters in de op winst gerichte kuststreek en de proto-industriële activiteiten van keuterboeren in het op overleven gerichte binnenland vergeleken werden.¹¹ Bovendien bood het dichte stedelijke netwerk van Vlaanderen de meeste nederzettingen toegang tot één of meer stedelijke markten en de daarbij horende verkoopmogelijkheden.¹²

Hoe dit landelijke ambachtslieden en dienstverleners beïnvloedde bleef lange tijd onduidelijk. Gedurende de 20ste eeuw waren studies op het macro-niveau gebaseerd op beroepstellingen dominant. Hoewel deze auteurs konden vaststellen dat het Vlaamse platteland reeds aan het begin van de achttiende eeuw over een basispakket aan verzorgende diensten beschikte en dit in de volgende 200 jaar sterk zou uitbreiden, analyseerden ze het voorkomen van dergelijke functies slechts als een verklikker voor de vitaliteit van het platteland.¹³ Pas recentelijk, niet toevallig met het doorbreken van de boedelinventaris als bron voor historisch onderzoek, gaan historici dieper in op de variërende strategieën en levensstandaard van rurale huishoudens actief in de nijverheid of dienstverlening. Zo zijn er duidelijke verschillen vast te stellen tussen de zeer beperkt ontwikkelde niet-agrarische rurale bevolking die Reinoud Vermoesen in het proto-industriële kerngebied rond Aalst bestudeerde, en de rurale ambachten, handelaars en dienstverleners die Johan Poukens in het iets

¹¹ Voor een introductie op de verschillen tussen Kust- en Binnen-Vlaanderen, zie: THOEN, E., “‘Social agrosystems’ as an economic concept to explain regional differences. An essay taking the former county of Flanders as an example (Middle Ages-19th century)” VAN BAVEL, B. en P. HOPPENBROUWERS (red.), *Landholding and land transfer in the North Sea Area (late Middle Ages-19th century)*, Corn publications series. Comparative rural history of the North Sea area 5, Turnhout, 2004, 47-66; Voor Binnen-Vlaanderen, zie THOEN, E., “A ‘commercial survival’”, 102-157; RONSIJN, W., *Commerce and the countryside: the rural population’s involvement in the commodity market in Flanders, 1750-1910*, Gent, 2014; VERMOESEN, R., *Markttoegang en ‘commerciële’ netwerken van rurale huishoudens: de regio Aalst, 1650-1800*, Gent: Universiteitspers Gent, 2011. Voor de Scheldegebied, zie: SOENS, T., “Doel en Antwerpen. De relatie tussen polderdorp en metro-pool gezien vanuit de landschapsgeschiedenis”, *Het Land van Beveren*, 52/3, 2009, 130-155; SOENS, T. en I. JONGEPIER, “Vijf eeuwen landbouw en landschap in de polders”, *Monumenten, landschappen en archeologie*, 34/1, 2015, 4-21.

¹² STABEL, P., *De kleine stad in Vlaanderen: bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de – 16de eeuw)*, Verhandelingen van de koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen en kunsten. Klasse der letteren 156, Brussel, 1995; STABEL, P., *Dwarfs among giants. The Flemish urban network in the late middle ages*, Studies in urban social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries 8, Leuven, 1997; BLONDÉ, B. en R. VAN UYTVEN, “De smalle steden en het Brabantse stedelijke netwerk in de late middeleeuwen en de nieuwe tijd”, *Lira elegans*, 6, 1996, 129-182.

¹³ VAN UYTVEN, R., “Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755”, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 55, 1972, 172-203; LEENDERS, G., “De beroepsstructuur op het platteland tussen Antwerpen en Brussel (1702-1846)”, CRAEYBECKX, J. en F. DAELEMANS (red.), *Bijdragen tot de geschiedenis van Vlaanderen en Brabant. Sociaal en economisch 1*, Brussel, 1983, 167-228; JASPERS, L. en C. STEVENS, *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Regime. Een socio-professionele en demografische analyse*, Cultureel jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen 23, Gent, 1985.

commerciële ingestelde Hageland bestudeerde.¹⁴ Deze studies bevestigden dat de commercialisatie van de omliggende landbouw een bijzonder grote rol speelt in de marktgerichtheid van de niet-agrarische rurale populatie. Ook binnen één regio kan dit worden waargenomen. Van Damme besteedde in zijn onderzoek naar het ommeland van Antwerpen reeds aandacht aan de polders op rechteroever van de Schelde. Als verklaring voor de waargenomen onderontwikkelde beroepsstructuur wees hij op de lage bevolkingsomvang en focus op veeveelt.¹⁵ Het eigen onderzoek toonde daarbij het sterke contrast aan met de gevarieerde en gespecialiseerde ambachten en dienstverleners op de negentiende-eeuwse linkeroever van het Schelde-estuarium.¹⁶ Deze regio werd gedomineerd door grootschalige, sterk gecommmercialiseerde boerderijen, waarvoor grote aantallen landarbeiders en diverse niet-agrarische diensten nodig waren. Het is daarbij niet ondenkbaar dat deze polderlandbouw reeds vroeger in het verleden voor een meer gevarieerde beroepsstructuur zorgde en ook heel wat leden van de verzorgende sector stimuleerde zoals Chartres dit waarnam voor het Britse platteland.

Deze paper wil een bijdrage leveren aan onze kennis over de sociaaleconomische wereld van rurale ambachtslieden en dienstverleners in Vlaanderen, door een verkennende detailstudie van een achttiende-eeuwse wagenmaker in de Doelpolder. De boekhouding van wagenmaker Hubertus Van Reybroeck werd bewaard voor de periode tussen 1774 en 1789 en geeft inzicht in zijn jaarlijkse productie, inkomsten en klanten. Hoewel het mogelijk is dat de eerste en laatste jaren van dit document incompleet zijn door ontbrekende pagina's, bieden de middelste jaren een compleet overzicht van alles wat de wagenmaker in zijn werkplaats produceerde. Uit de analyse van zijn boekhouding blijkt dat Van Reybroeck sterk werd beïnvloed door de polderlandbouw en zich oriënteerde op het voorzien van de behoeften van de grootste boeren van Doel. De paper begint met een introductie van Doel als de perfecte onderzoekscontext. Daarna kijk ik naar de productie van Van Reybroeck, de prijzen die hij aanrekende voor verschillende bestellingen en tot slot belicht ik zijn klanten en de sociale laag waartoe ze behoorden.

¹⁴ Zie voor Oost-Vlaanderen: VERMOESEN, *Marttoegang*; voor Brabant: POUKENS J., “*Cultivateurs et commerçans*” *Huishoudelijke productie, consumptie en de industriële revolutie in het hertogdom Brabant (1680-1800)*, vakgebied Onderzoekseenheid Geschiedenis, KU Leuven, 2017.

¹⁵ VAN DAMME, I., *Verleiden en verkopen. Antwerpse kleinhandelaars en hun klanten in tijden van crisis (ca. 1648 – ca. 1748)*, Amsterdam: Aksant, 2007, 496.

¹⁶ VANDE SOMPELE, W., “Ten dienste van het Polderkapitalisme: ambachten, kleinhandelaars en dienstverleners in het 19de-eeuwse Doel”, *Het Land van Beveren*, 62/3, 2019, 46-63.

CONTEXT VAN HET ONDERZOEK: DE DOELPOLDER

Het landschap van de polders ten noordwesten van Antwerpen onderging aan het einde van de zestiende eeuw een grote verandering. Militaire overstromingen tijdens de Spaanse Reconquista van de Zuidelijke Nederlanden en het Beleg van Antwerpen onder leiding van Alexander Farnese (1582-1585) maakten *tabula rasa* met de middeleeuwse landschapselementen. Ondanks dat het gebied onder water kwam te staan werden de mogelijkheden die de vruchtbare grond bood niet vergeten. Vanaf het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) een einde maakte aan de vijandelijkheden tussen de Spaanse Habsburgers en de Republiek der Verenigde Provinciën, sloegen stedelijke investeerders uit zowel het noorden als het zuiden de handen in elkaar om het land te bedijken.¹⁷ Tijdens deze bedijking kreeg de Doelpolder zijn huidige vorm en werd het gelijknamige dorp gesticht. Als kinderen van hun tijd kregen zowel polder als dorp een rationeel en efficiënt ontwerp, gekenmerkt door rechte lijnen die rechtstreeks van de tekentafel op het landschap leken geplaatst, zoals geïllustreerd in figuur 1.

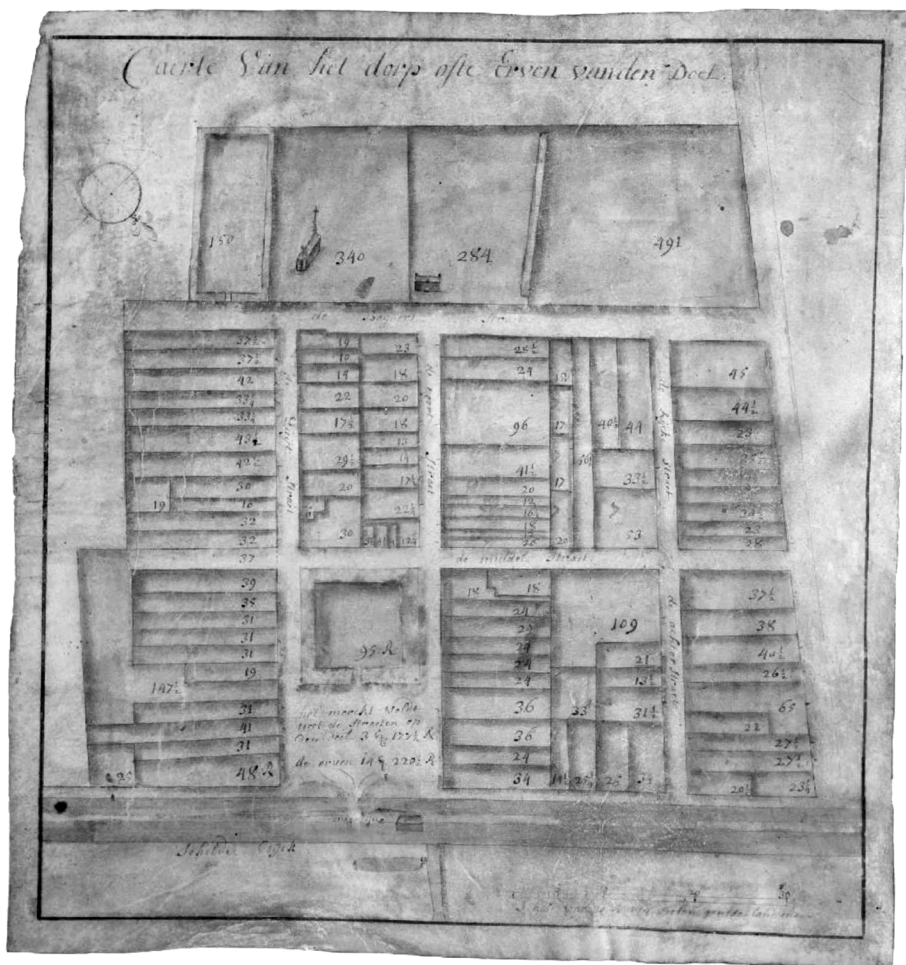
De voornaamste functie van het pas opgerichte dorp was de grootschalige commerciële landbouw, door historici gecategoriseerd als *polderkapitalisme*, te ondersteunen.¹⁸ In dit landbouwsysteem werkten grote stedelijke investeerders, pachtboeren, arbeiders, ambachtslieden en dienstverleners samen. De polder was oorspronkelijk opgedeeld in clusters van grote percelen, eigendom van investeerders uit zowel de Republiek als de Zuidelijke Nederlanden, die werden verhuurd aan pachtboeren. Deze pachtboeren waren voor de dagelijkse werking van hun boerderij aangewezen op enerzijds arbeiders om het land te bewerken en de dijken te onderhouden en anderzijds op leveranciers van diverse diensten op het gebied van landbouwgereedschap, voorraden en consumptiegoederen. Hoewel deze opzet zeer winstgevend bleek voor de investeerders, bleef polderlandbouw door de dreiging van overstromingen en militaire activiteiten een risicovolle aangelegenheid. Daarom investeerden bijna geen van de stedelijke investeerders in onroerende goederen op hun grond en bleven ze afwezig in de polder zelf. Sommigen kozen zelf al na enkele jaren eieren voor hun geld en verkochten het land in de loop van de achttiende en negentiende eeuw aan hun pachtboeren.¹⁹ Hierdoor ontstond een nieuwe klasse van grote landbezitters in de polder, die zich net als hun pachtende tegenhangers concentreerden op de productie van exportgraan.

Hoewel het vanwege het ontbreken van bronnenmateriaal onmogelijk is een volledig overzicht te bieden van de graanexport, slaagde Tim Soens er in een

¹⁷ VAN CRUYNINGEN, P.J., "Profits and risks in drainage projects in Staats-Vlaanderen, c. 1590-1665", *Jaarboek voor ecologische geschiedenis*, 2006, 123-142.

¹⁸ SOENS, "Doel en Antwerpen", 130-155; SOENS en JONGEPIER, "Vijf eeuwen landbouw", 4-21.

¹⁹ SOENS en JONGEPIER, "Vijf eeuwen landbouw", 16-17.

Figuur 1: 17de-eeuwse weergave van het dorp Doel. Illustratief zijn de rechte straten en percelen waarmee het dorp is ontworpen. Bron: Archief Kadaster Beveren, KVB, G51

reconstructie te maken voor het begin van de achttiende eeuw op basis van 70 schepen en 11.884 hectoliter graan dat vanuit Doel naar Antwerpen verscheept werd. Tussen 1704 en 1707 bestond die export uit: gerst (50,7%), haver (28,8%), tarwe (11,6%), bonen (5,4%) en koolzaad (3,4%).²⁰ Deze focus op de productie van gerst, het belangrijkste ingrediënt om bier te maken, werd een specialisatie voor de boeren van Doel en verschillende andere polders in het noordenwesten van Antwerpen en bleef continu tot het begin van de twintigste eeuw, zoals blijkt uit de voorlopige verkenning van negentiende-eeuwse open-

²⁰ SOENS, "Doel en Antwerpen", 140.

bare graanveilingen.²¹ Een analyse van de verdeling van de maandelijkse graantransporten onthulde ook een duidelijk cyclisch patroon. In de onmiddellijke maanden nadat de oogst had plaatsgevonden, vertrokken er bijna geen schepen naar Antwerpen. De hoeveelheid export groeide alleen in de wintermaanden en bereikte zijn hoogtepunt in het volgende voorjaar. De verklaring ligt in een samenspel van de verwerkingstijd van het graan en marktspeculatie. Nadat het graan na de oogst verwerkt was, werd dit door de Doelse boeren niet onmiddellijk naar de markt gebracht. Ze sloegen hun voorraad op tot de winter en het voorjaar, waarin het aanbod op de markt geslonken was en bijgevolg de prijzen veel hoger lagen.²² Een vorm van marktspeculatie die ook reeds door Piet Van Cruyningen werd opgemerkt bij de grotere boeren in Zeeuws-Vlaanderen.²³

Deze exportgerichte landbouw bracht verschillende specifieke behoeften met zich mee. Eén van die vereisten was paardenkracht om door de zware kleigrond te ploegen. Uit onderzoek naar het paardenbezit blijkt dat boerderijen in de Doelpolder gemiddeld zes paarden bezaten, maar boerderijen met tien paarden waren geen uitzondering.²⁴ Dit paardenbezit bracht de behoefte voort aan verschillende verwante ambachtlieden en dienstverleners, zoals paardensmeden, garelmakers, timmerlieden en wagenmakers. Naast de aan paarden gerelateerde diensten, vereiste het polderkapitalisme van wagenmakers en kuijpers ook de productie van sterk transportmaterieel om de enorme hoeveelheden graan van de graanschuren naar de haven te vervoeren. Aangekomen in de haven moest het graan naar Antwerpen verscheept worden, wat een grote nood aan schippers met zich meebracht. Het waren die schippers die ook andere uitwisselingen tussen Doel en Antwerpen verzorgen, zowel van mensen als van andere (stedelijke consumptie) goederen. Voorts voorzagen arbeiders de boeren van mankracht om het land te bewerken en ook om de dijken te onderhouden. Ten slotte boden herbergen arbeiders en bezoekende kooplieden een plek om te rusten. Een onderzoek van Soens, Jongepier en Van Onacker, gericht op het rastervormige stratenpatroon, bevestigde dat dergelijke functies al aanwezig waren in de zeventiende eeuw.²⁵ Van de naar schatting 142 huishoudens waren er al 37 die konden worden geïdentificeerd als rurale ambachten en dienstverleners. Zulke cijfers duiden op een bedrijvig dorp dat, gezien zijn totale omvang, een relatief groot aantal ambachten, handelaars en dienstverle-

²¹ Gebaseerd op waarnemingen in openbare graanveilingen, te vinden in het notariaatsarchief van de familie Goossens, RAG, NOT368-370.

²² SOENS, "Doel en Antwerpen", 141.

²³ VAN CRUYNINGEN, P.J., "De koopman en de boer. De export van graan vanuit West-Zeeuws-Vlaanderen, 1648-1794", *Nehalennia*, 126, 1998, 32-41.

²⁴ SOENS en JONGEPIER, "Vijf eeuwen landbouw", 14.

²⁵ SOENS, T., I. JONGEPIER en E. VAN ONACKER, *Een historische studie van het Stratenpatroon van Doel*, Brussel: Onroerend erfgoed, 2014, 51.

ners had in vergelijking met de bevindingen die Van Cruyningen deed voor verschillende Nederlandse polderdorpen.²⁶

DE BOEKHOUDING VAN WAGENMAKER HUBERTUS VAN REYBROECK²⁷

Over de eigenaar van de Doelse boekhouding weten we helaas weinig. Hubertus Van Reybroeck werd in 1744 geboren in Kallo en huwde op 12 november 1773 in Melsele met Barbara Verschauselen, waarna het pas gehuwde stel naar de Doelpolder trok. De exacte datum van hun verhuis is niet bekend, maar op 24 juli 1774 werd hun eerste kind Anna Catherina reeds in Doel geboren.²⁸ Na zijn overlijden op 24 november 1793 werd er geen staat van goed opgesteld of is deze niet bewaard gebleven.²⁹ Van zijn zoon Rumondus Van Reybroeck, die na het overlijden van zijn vader als oudste zoon het wagenmakersbedrijf overnam, is echter wel een boedelinventaris beschikbaar.³⁰ Hieruit blijkt dat het bedrijf, bestaande uit een huis, stal en *wagenmakerij*, gevestigd was in Calishoek, een van de dijkgehuchten aan de rand van de polder.³¹ Hoogstwaarschijnlijk was dit ook de plek waar zijn ouders arriveerden in de Doelpolder.³² Pas in het midden van de negentiende eeuw migreerde de derde generatie wagenmakers vanuit het dijkgehucht naar het dorp.³³ De boekhouding van Van Reybroeck omvat zijn productie voor de periode tussen 1774 en 1788 en biedt ons inzicht in zijn alledaagse handelingen, zijn productie, werkregime en klanten.

PRODUCTIES EN PRODUCTIEPATROON

Van Reybroeck produceerde een grote verscheidenheid aan producten voor zijn klanten, variërend van klein gereedschap uit hout en ijzer tot grote boerenwagens en landbouwwerktuigen. Hij voerde ook reparatiewerkzaamheden uit aan kleiner en groter alaam. De beschrijving van producten in de boekhouding

²⁶ SOENS, JONGEPIER en VAN ONACKER, *Een historische studie*, 51; VAN CRUYNINGEN, P.J., *Behoudend maar buigzaam: boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen, 1650-1850*, Universiteit Wageningen, 2000, 390-392.

²⁷ De boekhouding van Hubertus Van Reybroeck bevindt zich in de private collectie van de familie Gillis, woonachtig te Doel.

²⁸ Rijksarchief Gent, Parochieregisters arrondissement Dendermonde, Kallo, 9999/998, Inschrijving van 17/10/1743-24/12/1772.

²⁹ Aangezien Hubertus Van Reybroeck overleed terwijl nog 3 van zijn kinderen minderjarig waren, was een staat van goed wel degelijk te verwachten. Het betreft dus vermoedelijk een boedel die doorheen de tijd verloren is gegaan.

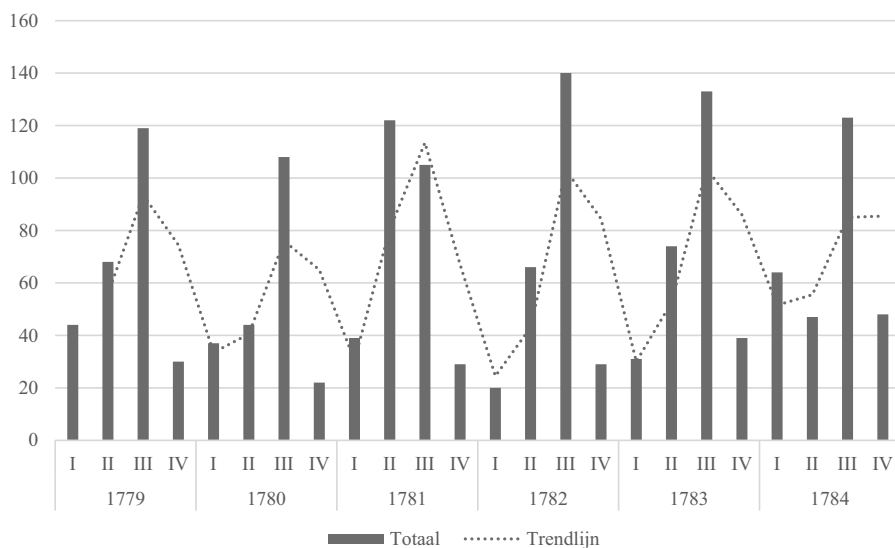
³⁰ Rijksarchief Gent, Aangifte van de nalatenschappen Beveren, 514-645, 250, 34 aangifte Rumondus Van Reybroeck. Hubertus had ook nog twee andere zonen Michael Franciscus (1780-1784) en Franciscus Hubertus (1782-1817). Vermoedelijk nam ook Franciscus Hubertus aan het familiebedrijf, maar ook voor hem is er geen boedelinventaris beschikbaar.

³¹ Rijksarchief Gent, Aangifte van de nalatenschappen Beveren, 514-645, 250, 34 aangifte Rumondus Van Reybroeck

³² Als oudste zoon van Hubertus bleef Rumondus ook het langst in leven van alle mannelijke nakomelingen

³³ Gemeentearchief Beveren, Bevolkingsregister Doel, 1101, folio 187, huishouden Van Reybroeck.

blijft erg beknopt, details werden zelden vermeld. Er zijn echter enkele voorbeelden waarbij wagens genummerd werden. Op 25 juni 1782 leverde hij een ‘waeghen n° 9’³⁴ af aan landbouwer Cornelis Jacobs. Hoewel de betekenis van dit nummer niet met zekerheid kan worden vastgesteld, duidt dit waarschijnlijk op de breedte van de wielen. Van Reybroeck produceerde dus vermoedelijk een standaard wagentypes met variatie in de wielen, waarnaar hij in zijn boekhouding verwees met getallen. Grafiek 1 illustreert de jaarlijkse productie van unieke bestellingen tussen 1779 en 1784, de middelste jaren van zijn boekhouding waarvan we zeker zijn dat deze compleet is. Opgesplitst in kwartalen (I-IV), toont deze grafiek duidelijk aan dat Van Reybroeck niet het hele jaar op hetzelfde tempo produceerde.

Grafiek 1: Gebundelde bestellingen of meerdere eenheden tellen hierbij dus slechts als één order. Bron: databank Doel, dorp in de polder

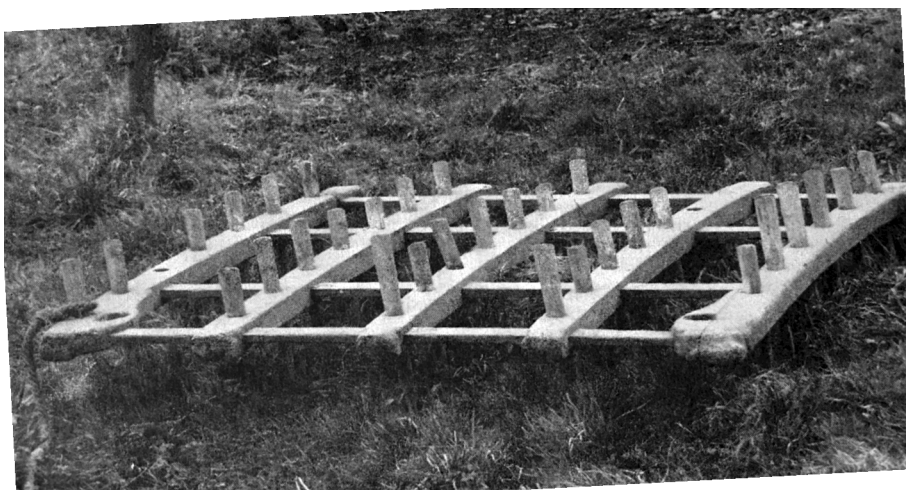
De trendlijn toont duidelijk aan dat de productie van de wagenmaker een cyclisch patroon volgde, vergelijkbaar met het patroon dat Soens herkende in zijn reconstructie van de achttiende-eeuwse graanexport.³⁵ Het is niet verwonderlijk dat de landelijke ambachtslieden en dienstverleners in Doel ook sterk werden beïnvloed door het agrarische cyclische regime dat hen omringde. Verrassender is echter dat Van Reybroeck de meeste arbeid tijdens zomer uitvoerde (kwartaal II en vooral kwartaal III). Johan Poukens nam voor het minder gecommmercialiseerde platteland rondom Lier, Leuven en Brussel waar dat landelijke ambachtslieden vooral in de wintermaanden produceerden. Volgens

³⁴ Boekhouding Hubertus Van Reybroeck, rekening Cornelis Jacobs 1782, private collectie familie Gillis.

³⁵ SOENS, “Doel en Antwerpen”.

Poukens vulden smeden en wagenmakers de wintermaanden met hun niet-agrarische productie en werkten ze de zomermaanden op hun eigen kleine boerderij.³⁶ Dit betekende niet dat niet-agrarische plattelandsactiviteiten noodzakelijkerwijs een aanvullende overlevingsstrategie waren voor ambachtslieden in Brabant. Naarmate de concurrentie om bouwland toenam en het evenwicht tussen de prijzen van agrarische en niet-agrarische producten in de tweede helft van de achttiende eeuw verschoof ten gunste van de eerste categorie, kan het huren van een perceel en deelnemen aan de landbouw ook als een logische en zelf succesvolle keuze worden gezien.³⁷ Door zelf op een klein stukje grond te werken, poogden Brabantse rurale ambachten en dienstverleners de impact van deze wisselwerking tot een minimum te beperken.³⁸

De landelijke ambachtslieden en dienstverleners van Doel leken niet hetzelfde patroon te volgen. Dit roept dus de vraag op waarom Van Reybroeck tijdens de zomermaanden niet zelf een stuk grond in pacht nam om te verbouwen en de meeste van zijn werktuigen produceerde tijdens de winterperiode? Een mogelijke verklaring kan zijn dat de cijfers van kwartalen II en III in grafiek 1 opgeblazen zijn door reparatiewerkzaamheden in een periode waarin landbouwgereedschap intensiever werd gebruikt, terwijl de productie van grotere gereedschappen met een veel lagere frequentie in de winter plaatsvond.

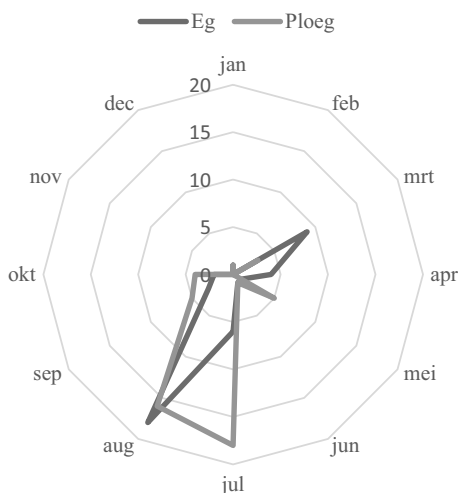
Figuur 2: Houten eg. Bron: ELOY Arnold, Oud landbouwgereedschap: Nederlandstalig bibliografisch en ikonografisch bronnenmateriaal voor het inventariseren van het landbouwgereedschap in Vlaanderen 1850-1914, Gent: Arnold Eloy, 1985

³⁶ POUKENS, “*Cultivateurs et commerçans*”, 180.

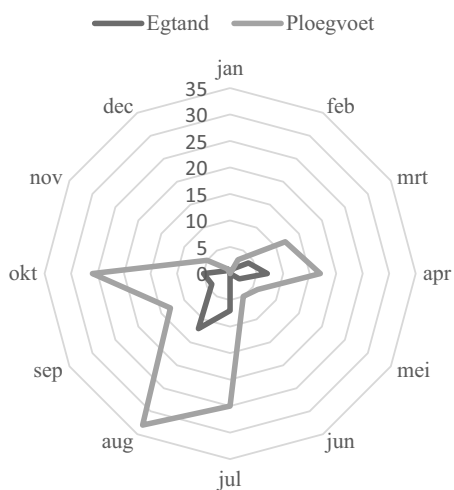
³⁷ VAN DE PUTTE, B. en P. SVENSON, “Measuring social structure in a rural context: Applying the SOCPD scheme to Scania, Sweden (17th-20th century)”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 40, 1-2 (2010): 249-93.

³⁸ POUKENS, “*Cultivateurs et commerçans*”, 179.

Zo werd bij de reconstructie van de jaarlijkse productie van karren en wagens door een negentiende-eeuwse wagenmaker uit Sint-Pauwels vastgesteld dat slechts 4% uit nieuwbouw bestond.³⁹ Uit de gedetailleerde analyse van de productie gerelateerd aan twee werktuigen blijkt echter dat dit niet het geval was bij Van Reybroeck. Figuur 3, 4 en 5 tonen het aantal eenheden en de precieze datum van de productie van respectievelijk de ploeg en eg, de ploegvoet en egtand en herstellingswerken aan de ploeg en eg tussen 1779 en 1784.

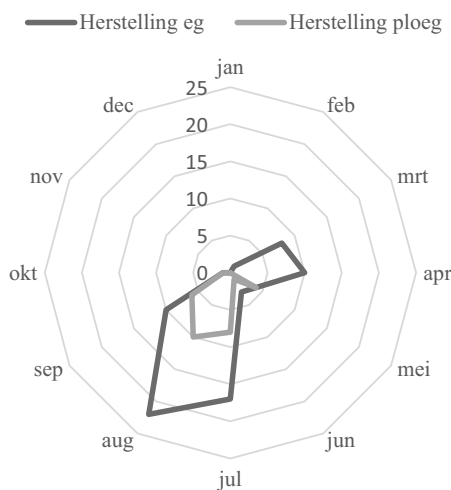

Figuur 3: Bron: Databank Doel, dorp in de polder

Figuur 4: Bron: Databank doel, dorp in de polder

³⁹ Meertens Instituut, 86:35, Archief Jan Theuwissen, Reconstructie productie wagenmaker Sint-Pauwels 1888-1924.

Figuur 5: Bron: Databank doel, dorp in de polder

De figuren illustreren dat zowel de productie van grotere werktuigen zoals de eg en ploeg, als de reparatiewerkzaamheden of verkoop van afzonderlijke tanden of voeten volgens hetzelfde patroon verliepen en piekten in kwartaal III.

Een andere mogelijke verklaring zou kunnen liggen bij de klanten van Van Reybroeck, aangezien de polderboeren hun graan opstapelden in hun grote graanschuur tot de prijs op de markt steeg. Pas tegen het einde van de lente beschikten deze boeren pas over grote sommen kapitaal, precies op het moment dat de productie van Van Reybroeck steeg. Hierbij wordt echter geen rekening gehouden met het belang van kredietrelaties en wederkerigheid binnen de Doelpolder en het vroegmoderne platteland in het algemeen.⁴⁰ Onder meer Thijs Lambrecht ging reeds dieper in op het tekort aan cash op het Vlaamse platteland in de tweede helft van de achttiende eeuw. Hoewel grote boeren misschien toegang hadden tot contant geld, waren dagloners, ambachtslieden en dienstverleners misschien niet in staat de munten die ze kregen te wisselen. Daarom werd een ruilsysteem geïmplementeerd, waarbij het loon van dagloners vaak werd uitbetaald in goederen en diensten.⁴¹ Lambrecht merkte op dat het vereffenen van rekeningen tussen landbouwers enerzijds en ambachtslieden en dienstverleners alomtegenwoordig was op het Vlaamse platteland en meestal zelfs ritualistisch verliep. Rond de regio Markegem vond dit plaats op 1 december, het Sint-Eligiusfeest. Op deze dag nodigden landelijke ambachtslieden de boeren in de regio bij hen thuis uit om hun onderlinge schulden te

⁴⁰ LAMBRECHT, T., *Een grote hoeve in een klein dorp. Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18de eeuw*, Gent: Academia Press, 2002.

⁴¹ LAMBRECHT, T., "Reciprocal exchange, credit and cash: agricultural labour markets and local economies in the southern Low Countries during the eighteenth century", *Continuity and change: a journal of social structure, law and demography in past societies*, 18, 2003, 243.

vereffenen.⁴² Op basis van de boekhouding van Van Reybroeck blijkt dit ook het geval te zijn voor de ambachtslieden in Doel. De rekeningen per klant begonnen in december en eindigden in november van het volgende jaar, wat suggereert dat ze begin december werden afgerekend. Een periode waarin het laagste aantal bestellingen werd geplaatst, wat haaks staat op het vermoeden dat het productieregime werd bepaald door de beschikbaarheid van contant geld in de zomer.

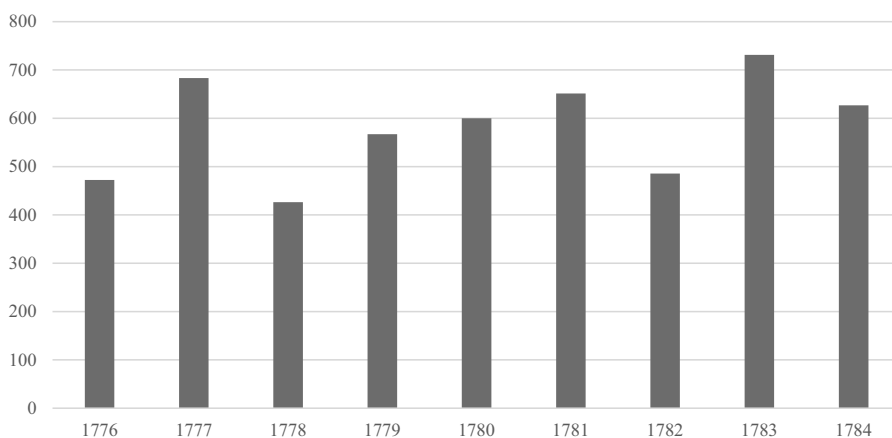
De meest plausibele verklaring voor het contrasterende productieregime van ambachtslieden in Binnen-Vlaanderen en de polderregio's ligt waarschijnlijk in de variërende commercialisatie van de regio. Ten eerste waren de Doelse ambachtslieden omringt door grote landerijen. De hoge eisen die de combinatie van moeilijk te bewerken kleigrond en de omvang van deze bedrijven tijdens de zomerperiode aan de landelijke ambachtslieden en dienstverleners in het dorp stelden, liet voor hen waarschijnlijk weinig tijd over om zelf nog eigen agrarische productie te ondernemen. Een tweede belangrijke factor is de vruchtbare kleigrond zelf. Elk perceel binnen de dijken was eigendom van stedelijke investeerders of grondbezittende boeren. De concurrentie om land die deze boeren onder elkaar voerden, zelfs de grootste bedrijven probeerden hun landerijen uit te breiden via pachtrelaties of aankopen, maakte het voor de andere bewoners van de Doelpolder vermoedelijk erg moeilijk om een stukje grond te kopen. Gezien het agrarische regime van de polder lijkt het dan ook logisch dat Van Reybroeck en de andere ambachtslieden en dienstverleners geen eigen agrarische productie ondernamen, maar hun eieren in één mand plaatsten en hun productie verhoogden op het moment dat de grote polderboeren hierom vroegen.

EEN MOOIE PLOEG VOOR DE JUISTE PRIJS

Het boekhouding van Van Reybroeck geeft ook inzicht in zijn omzet, aangezien ze de prijzen onthullen die hij voor zijn producten vroeg. Helaas vermeldt de boekhouding alleen de verkoop van producten en werd er niets genoteerd over de uitgaves aan grondstoffen en gereedschap, waardoor het onmogelijk is om ook het inkomen te reconstrueren. Grafiek 3 illustreert zijn jaaromzet, uitgedrukt in gulden tussen 1776 en 1784. Hieruit blijkt dat de jaaromzet van Van Reybroeck schommelde tussen ongeveer 400 en 700 gulden.

Als we de prijzen van individuele goederen nog gedetailleerder bekijken, kan ongeveer 75% van alle bestellingen worden gebruikt, het resterende kwartaal zijn groepsorders die meerdere producten bevatten en alleen een totaalbedrag vermelden zonder onderscheid tussen de verschillende delen van de be-

⁴² *Idem*, 244.

Grafiek 2: Jaarlijkse omzet uitgedrukt in gulden. Som van alle productieopbrengsten van een geheel boekjaar. Bron: databank Doel in de polder

stelling. Dit levert ons ongeveer 1500 bestellingen op met vermelding van de (bundel) prijs van een of meer van dezelfde producten. Tabel 2 illustreert alle producten met minstens vijftien unieke bestellingen, de gemiddelde prijs en de relatieve standaarddeviatie (RSD), die de standaarddeviatie ten opzichte van het gemiddelde van een verzameling gegevens definieert, voor de periode tussen 1774 en 1789.

Tabel 1: Producties met minstens vijftien unieke bestellingen, totale aantal, gemiddelde prijs en relatieve standaard deviatie, 1774-1789. Bron: Databank Doel, dorp in de polder

Product ^a	Totale aantal unieke bestellingen	Gemiddelde prijs (gulden)	Relatieve standaard deviatie (RSD)
<i>Ploeg en eg</i>			
Ploeg	43	6,00	0,16
Ploegvoet	209	0,35	0,14
Eg	43	6,25	0,08
Eg tand	63	0,05	0,07
Reparatie aan de eg	101	1,5	0,17
<i>Wagen en wagenonderdelen</i>			
Wagen	22	54,00	0,04
Voorwiel	22	4,00	0,17
Achterwiel	16	4,90	0,25
Rong	92	0,30	0,14

Tabel 1: Producties met minstens vijftien unieke bestellingen, totale aantal, gemiddelde prijs en relatieve standaard deviatie, 1774-1789. Bron: Databank Doel, dorp in de polder (vervolg)

Product ^a	Totale aantal unieke bestellingen	Gemiddelde prijs (gulden)	Relatieve standaard deviatie (RSD)
Reparatie aan de rong	59	0,15	0,72
<i>Andere</i>			
Gareel/Haam	161	0,30	0,10
Zwenghout	40	1,00	0,23
Schei	35	0,30	0,78
Doodskist	30	2,90	1,13
Potdeksel	22	0,20	0,20
Hamersteel	22	0,08	0,77
Bijlsteel	20	0,50	0,25
Kruiwagen	20	3,15	0,10
Hamer	19	0,80	0,28
Riek	16	0,50	0,18
Slede	15	6,50	0,03

- a. Zie voor een gedetailleerde beschrijving van deze producten: ELOY Arnold, Oud landbouwgereedschap: Nederlandstalig bibliografisch en ikonografisch bronnenmateriaal voor het inventariseren van het landbouwgereedschap in Vlaanderen 1850-1914, Gent: Arnold Eloy, 1985.

De gemiddelde prijs van de meeste producten is onder de 2 gulden per stuk geprijsd zijn. Grotere gereedschappen en onderdelen zoals ploegen, eggen of karrenwielen varieerden tussen de 2 en 7 gulden en de boerenwagen torende boven elk ander product uit met een gemiddelde prijs van 54 gulden. Helaas zijn gegevens over lonen om dit in perspectief te plaatsen relatief schaars voor de regio van het Waasland. Voor het begin van de negentiende eeuw berekende Frieda Meire het dagloon van geschoolde metselaars en timmerlieden rond Beveren op respectievelijk 0,70 en 0,60 gulden.⁴³ Dit betekent dat de meeste andere achttiende-eeuwse ambachtlieden en dienstverleners zich waarschijnlijk geen van de grotere landbouwwerktuigen die Van Reybroeck produceerde, konden veroorloven, iets wat we bevestigd zullen zien als we naar zijn klanten hieronder kijken. De hoge prijs van een boerenwagen betekende echter niet dat dit een uitzonderlijke bestelling was, aangezien Van Reybroeck er gemiddeld net geen twee per jaar afleverde. De relatieve standaarddeviatie (RSD) illustreert een ander interessant element. Uit de lage scores van

⁴³ MEIRE F. en G. SMET, *Sociaal-economische geschiedenis van de 19e eeuw*: Beveren: Gemeentebestuur, 1985, 288.

bijna alle producten blijkt dat Van Reybroeck reeds een vorm van standaardprijzen hanteerde. De hoogste RSD-score, gevonden bij de doodskisten die Van Reybroeck produceerde, is te verklaren doordat hij een onderscheid maakte in de prijs van doodskisten voor kinderen en voor volwassenen. Het is erg interessant dat er ook twee reparatiewerkzaamheden voorkomen in deze lijst (aan een rong, als onderdeel van een wagen, en op een eg). Dat ook deze bestellingen een lage RSD hebben, toont aan dat Van Reybroeck zelf voor reparatiewerken vaak een vastgelegde prijs hanteerde. Dit roept de vraag op of deze standaardprijzen winstgevend waren of eerder een nadeel voor Van Reybroeck? In een landbouwsysteem dat op zijn diensten vertrouwd lijkt het erop dat hij als prijszetter zou kunnen optreden en dat standaardprijzen een vertakking op zijn winst zouden hebben. Er moet echter rekening mee worden gehouden dat Van Reybroeck niet de enige wagenmaker in de polder was. Op basis van de boedelinventarissen in de tweede helft van de achttiende eeuw konden minste één andere wagenmakerfamilie worden ontdekt. Dat zou ook het geval zijn voor de negentiende eeuw, waarbij uit de bevolkingsregisters blijkt dat het aantal wagenmakerbedrijven dat tegelijkertijd in de Doelpolder opereerde zelfs toenam tot drie.⁴⁴ Landbouwers konden in een dergelijke situatie de wagenmakers tegen elkaar uitspelen en zo hun prijs naar beneden drijven. Hoewel we op basis van slechts één boekhouding geen harde bewijzen kunnen leveren, zou het gebruik van standaardprijzen wel eens een illustratie kunnen zijn van prijsafspraken die landelijke ambachtslieden in de Doelpolder met elkaar maakten om de mogelijkheid dat hun klanten onderlinge concurrentie aanwakkerden tegen te gaan. Dit is des te meer opmerkelijk daar de tweede helft van de achttiende eeuw de periode was waarin stedelijke gilden het steeds moeilijker vonden om zulke prijsafspraken in stand te houden.⁴⁵

KLANTEN VAN DE WAGENMAKER

De laatste analyse op basis van het boekhouding van Van Reybroeck zal zich richten op zijn klanten. Over de periode van vijftien jaar die de boekhouding beslaat, konden 51 verschillende klanten worden geïdentificeerd. Tabel 2 geeft de naam van de klanten weer, hun beroep, de totale hoeveelheid hun bestellingen en het totaalbedrag dat zij aan Van Reybroeck hebben betaald.

⁴⁴ Gemeentearchief Beveren, Bevolkingsregister Doel, 1105.

⁴⁵ DE MUNCK, B., "Gilding golden ages: perspectives from early modern Antwerp on the guild debate, c. 1450 – c. 1650", *European Review of Economic History*, 15/2, 2011, 221-253.

Tabel 2: Overzicht naam, beroep, totale hoeveelheid en waarde van bestellingen per klant, 1774-1789

Naam van de klant	Beroep	Totale hoeveelheid bestellingen	Totale waarde bestellingen
Van Wesemael, Pieter		243	557,3
De Theye, Judocus Joannes	Landbouwer	377	547,5
Cardoen, Pieter		236	526,05
Jacobs, Cornelis		194	322,65
Danssaert, Anthonius		194	306,85
Verstraeten, Paulus F.		254	298,2
Cools, Gillis	Landbouwer	207	294,375
Gillis, Jan Baptist		82	293,05
Van Hal, Judocus		126	278,15
D'ollander, Pieter Andries	Landbouwer	170	252,85
Van Overloop, Jacobus		61	194,15
De Boey, Fransies		90	183,25
De Neef, Pieter Augustinus		72	167,25
Verpoorten, Pieter	Landbouwer	86	144,8
Vergouwen, Joseph		86	133,8
Verpoorten, Adrianus		44	103,85
Van Goethem, Joannes		48	98,65
Brijs, Jan		69	94,4
Janssens, Joseph		56	93,55
Spaenhoven, Joseph		67	78,9
Dronckers, Nenosentius		49	75,5
De Pooter, Joannes		10	75,25
Van Steen, Antonie		56	75,1
De Pooter, weduwe Joseph	Molenaar	2	72
Verhaegen, Pieter		23	71,6
Van Mol, Cornelis		13	68,05
Cap, Gillis		39	66,95
Hellemond, Joseph		29	63,05
Clasens, weduwe Mathijs		47	52
Verreecken, Joseph	Molenaar	23	49,35
Spaenhoven, Joannes Hendericus		3	38,3
Claesens, Pieter		43	38
Sterck, A.		34	37,15

Tabel 2: Overzicht naam, beroep, totale hoeveelheid en waarde van bestellingen per klant, 1774-1789 (vervolg)

Naam van de klant	Beroep	Totale hoeveelheid bestellingen	Totale waarde bestellingen
Van Leuvenhaeghen, Pieter		22	35,85
Lattheus, weduwe Guilelmus		7	33,9
Van Steen, weduwe Anthonie		8	33,6
Van Duijsen, Cornelis		13	32,45
Weijn, Joannes		22	29,75
De Kever, Joseph		4	22,5
Verpoorten, weduwe Pieter		11	15,75
De Neef, Thomas		15	15,5
De Backer, Matheus	Landbouwer	6	15,4
Janssens, Guillelmus		11	14,75
Camerman, Bertus	Landbouwer	4	13,5
Cap, weduwe Gillis		13	13,45
Dijkers, Jacobus		14	12,8
<i>Onbekend</i>	Brouwer	1	6,5
De Pooter, weduwe Joannes		2	5,3
Jacobs, weduwe Cornelis		3	1,75
Gillis, Martinus		5	0,8
Varendonck, Matthijs		1	0,35
Totaal		3295	6055,78

Hoewel de boekhouding op één na alle namen onthullen, zijn beroepen veel sporadischer. Het boek noemt zes boeren, twee molenaars en een brouwer. Gelukkig wordt het beroep van de meeste klanten verraden doordat zij lid zijn van de families Cardoen, Danssaert, Gillis, Hellemond, Spaenhoven, Van Wese-mael en Verhaegen die in de loop van de achttiende en negentiende eeuw de grootste boerderijen van de polder runden.⁴⁶ Aangezien deze families het merendeel van de grond in de polder in bezit hadden, was het een logisch gevolg dat zij de belangrijkste klanten waren van wagenmaker Van Reybroeck.

Dit wordt ook bevestigd door de analyse van de inhoud van enkele achttiende-eeuwse boedelinventarissen uit de Doelpolder. Hoewel ook deze bron niet altijd het beroep van de overledene weergeeft, is het wel mogelijk om de boedels te rangschikken op hun totale waarde. Indien die rangschikking onderverdeeld wordt in vier kwartielen worden zo een laagste of armste 25% (I), een

⁴⁶ Databank project Doel, dorp in de polder.

sociale middengroep van 50% (II en III) en 25% rijkste inwoners (IV) van de polder geïdentificeerd. Landbouwers nemen daarbij iets meer dan 90% van het hele vierde oftewel rijkste kwartiel in, wat hun positie bovenaan de maatschappelijke ladder in de Doelpolder illustreert. Tabel 3 bevraagt de boedelinventarissen in de verschillende kwartielen via een aanwezigheids-index, die toetst wat de relatieve verdeling van enkele landbouwgereedschappen en vee was over de verschillende sociale lagen van de polder.

Tabel 3: Relatieve aanwezigheidsindex van landbouwgereedschap en vee in achttiende-eeuwse boedelinventarissen, opgedeeld in kwartielen op basis van rijkdom (n=66). Bron: Databank Doel, dorp in de polder

Kwartiel (totale waarde boedel	I	II	III	IV
Aanwezige objecten				
Ploeg	0%	3,85%	0,00%	46,15%
Wanmolen	0%	0,00%	0,00%	34,62%
Eg	0%	0,00%	0,00%	46,15%
Wagen	0%	0,00%	3,85%	46,15%
Schop	40%	38,46%	53,85%	46,15%
Riek/mestvork	8%	23,08%	34,62%	38,46%
Paard	0%	3,85%	3,85%	46,15%
Koe	16%	19,23%	23,08%	50,00%
Varken	20%	3,85%	19,23%	42,31%
Kip	4%	11,54%	15,38%	30,77%

Deze tabel toont dat kleinere gereedschappen zoals een schop en hoivork en vee zoals koeien en varkens verdeeld waren over bijna alle sociale lagen van de poldersamenleving, grotere landbouwwerktuigen zoals ploegen, eggen, boerenwagens en de paarden om ze te trekken bijna uitsluitend worden gevonden in de inventarissen van de rijkste boeren. Uit kredietrelaties blijkt dat kleinere boeren of landarbeiders die een klein perceel pachtten voor eigen huishoudelijk gebruik, deze grotere boeren vroegen om hun gereedschap en paarden te gebruiken, zoals ook op andere plaatsen in Binnen-Vlaanderen het geval was.⁴⁷ En hoewel deze kleinere boeren en landarbeiders Van Reybroeck mogelijk bezochten voor kleinere bestellingen, waren het de meest welvarende boeren van de Doelpolder die de kern vormden van het klantenbestand van ambachtslieden als Van Reybroeck.

⁴⁷ VERMOESEN, *Markttoegang*.

CONCLUSIE

Dit artikel vormt een bijdrage aan ons begrijpen van de sociaaleconomische wereld van ambachtslieden en dienstverleners op het Europese platteland in de vroegmoderne tijd. Het microperspectief maakte het mogelijk inzicht te krijgen in de dagelijkse activiteiten van een wagenmaker in de sterk gecommercialiseerde landbouwregio van de Doelpolder. Een dergelijke analyse verbreedt onze visie op de diverse trajecten die ambachtslieden en dienstverleners kunnen volgen binnen de meer algemene groeitrend die deze groep tussen de zeventiende en het begin van de 20ste eeuw doormaakte. De boekhouding van Van Reybroeck toont dat in een bijzonder commerciële landbouwzone als de Scheldepolders, ambachten zich wel degelijk sterk konden ontwikkelen en zich mogelijks zelf volledig losmaakte van een eigen agrarische productie. Een analyse van zijn productieregime wees uit dat dit cyclisch was, met een piek in de zomerperiode. Dit in tegenstelling tot eerdere bevindingen over het productieregime van landelijke ambachtslieden in Binnen-Vlaanderen. De verklaring ligt hoogstwaarschijnlijk in het sterke verband met de gecommercialiseerde polderlandbouw. Van Reybroeck vond het vermoedelijk winstgevender om zijn ambacht uit te voeren op het moment dat de vraag naar die diensten het hoogst was en ondervond tevens vermoedelijk ook heel wat concurrentie om een stukje grond voor het eigen gebruik te verwerven. Dat Van Reybroeck voor het grootste deel van zijn productie een standaardprijs bleek te hanteren, is opmerkelijk. Dit zou een aanwijzing kunnen zijn voor prijsafspraken die werden gemaakt met andere wagenmakers in de polder om te voorkomen dat ze door hun klanten tegen elkaar werden uitgespeeld. In het laatste deel van de paper werd duidelijk dat de grote en rijke landbouwers zijn voornaamste klanten waren, aangezien zij de enigen waren die in de tweede helft van de achttiende eeuw over grote landbouwwerktuigen en paarden beschikten. Deze eerste verkenning vertelt ons echter alleen iets over de casus van Doel. Daarom zal in het verdere verloop van mijn doctoraatsonderzoek een beroep worden gedaan op een boekhouding van een wagenmaker uit Binnen-Vlaanderen, om zo alle aspecten die in deze paper aan de orde kwamen volledig te vergelijken.